

Levenskunst & Levensgeluk – 14

De ontwikkeling van een historisch intercultureel bewustzijn

Heidi Muijen

Een onderzoek naar “Het spirituele is politiek – het politieke is spiritueel!”, *Civis Mundi* digitaal nr. 52, in 2017-11 – bewerkte versie op het *Wijsheidsweb* 2019-10

Met dank aan Joke Koppius voor haar waardevolle inbreng bij de totstandkoming van deze reeks!

[deel 1](#) – [deel 2](#) – [deel 3](#) – [deel 4](#) – [deel 5](#) – [deel 6](#) – [deel 7](#) – [deel 8](#) – [deel 9](#) – [deel 10](#) – [deel 11](#) – [deel 12](#) – [deel 13](#) – [deel 14](#) – [deel 15](#)

Inleiding

In [Civis Mundi Digitaal](#) participeerde ik van 2011 tot 2017 met een artikelenreeks aan het thema *Filosofie van de Levenskunst*. Deze reeks is tussen 2018 en 2019 op het [Wijsheidsweb](#) – in delen bewerkt en herzien – opnieuw gepubliceerd.

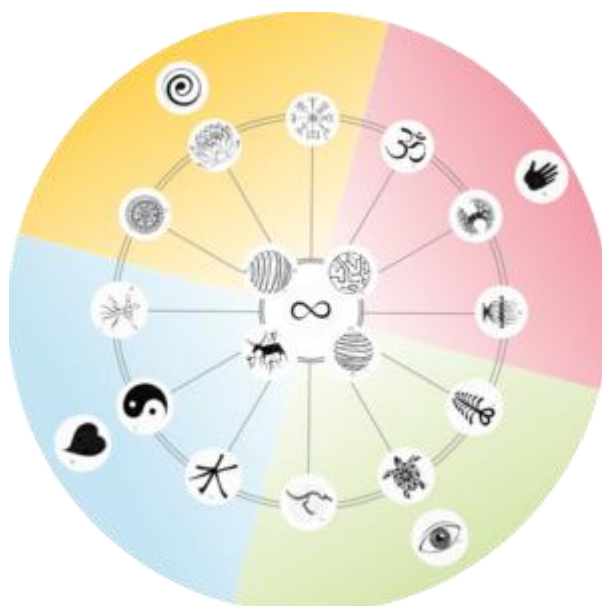
Met deze reeks wil ik bijdragen aan de ontwikkeling van een filosofische levenskunst die antwoord geeft op noden van ‘de laatmoderne tijd’. Er is met name betekenisinflatie – van *morele* noties en andere sociale waarden van levenskunst – wat noopt tot de vraag: hoe het betekenisvolle te bewaren in de privé sfeer, in professionele praktijken en in het publieke domein?

Dit is filosofisch onder andere gediagnosticeerd als ‘malaise van de moderniteit’ (Taylor, 2009). In het huidige tijdsgewricht worden waarden in het maatschappelijk leven onder invloed van de betekenis economie identiek aan marktwaarden en ‘ieders eigen smaak en keuze’. Daarmee ontstaat er betekenisverlies in (de duiding van) individuele en collectieve ervaringen.

De artikelen vormen stappen op een verkenningstocht, gericht op *het ontwikkelen van een ethisch-politiek bewustzijn* waarmee ik aan het gebrekkige begrip ‘postmoderniteit’ een positieve invulling wil geven. Aan de hand van mythen, filosofen en actuele vraagstukken verken ik meanderend het verschraken van ‘geluk’, ‘authenticiteit’, ‘spiritualiteit’ en andere thema’s van (populaire) levenskunst. Doel is die begrippen te verrijken door ze in samenhang te bezien als aspecten van levensgeluk, zoals wijsheidstradities en filosofische levenskunst die samenhang bespreken

Afbeelding 1: Het Rad van interculturele levenskunst – de basis van de drie Quests van de QFWF

De artikelenreeks mondt uit in de noodzaak, gezien het verhitte maatschappelijke debat, juist de rijkdom en schoonheid van de multiculturele samenleving centraal te stellen. Steeds sterker krijgt de reeks een *relationele* focus en de laatste zes artikelen zijn een pleidooi hoe een *interculturele* invulling te geven aan een filosofische levenskunst.

Bij wijze van voorstel hoe deze kunst langs verschillende wijsheidswegen te ontwikkelen is er een 'Rad van interculturele levenskunst' geschetst, geïnspireerd op de symboliek van de vijf elementen. Dit 'Rad' dient als vrucht van en richtingaanwijzer voor verdere ontwikkeling van interculturele levenskunst door middel van levende ontmoetingen, 'storytelling', spel en dialoog.

In het **eerste deel** is het 'postmoderne' zin- en betekenisverlies geproblematiseerd en de onderzoekroute uitgezet.

In het **tweede deel** is de weg vervolgd aan de hand van het Oedipusverhaal. Dit verhaal is in verband gebracht met de 'postmoderne nomade' als metafoor voor de mens voor wie het bestaan zelf zin geeft, zonder transcendente oorsprong en bindende conventies.

In het **derde deel** is het 'ken uzelve' onderzocht als grondmotief van de westerse wijsheidstraditie en sleutel voor het vinden van samenhang tussen kennis van zichzelf en kennis van de wereld.

Het **vierde deel** grijpt terug op dit grondmotief teneinde sociale aspecten van levenskunst te ontwikkelen als antwoord op crises in laatmoderne tijden – in publieke sectoren, in het bijzonder onderwijs en zorg.

In het **vijfde deel** is verkend hoe ethisch-politieke bewustwording rond de spil van 'het volle leven' draait, die licht en schaduwkanten, privé en publieke domeinen omvat.

Om de samenhang van tegendelen verder te onderzoeken is in het **zesde deel** het begrip 'spel' tot een 'ludische' invalshoek uitgesponnen.

In het **zevende deel** is de maatschappelijke 'Pursuit of Happiness' beschouwd als een sociaal samenspel, waarin vooral aan de hand van Nietzsche en Nussbaum morele en machtsmotieven met elkaar worden verbonden.

Het **achtste deel** cirkelt rond het vraagstuk naar de plaats van de mens en van 'intelligent design' in een posthumanistisch tijdperk.

In het **negende deel** is in antwoord op Harari's visionaire beeld van de mens als een 'achterhaald algoritme' de noodzaak geschetst inzicht te verkrijgen in de parallele dynamiek tussen individu en collectief teneinde wenselijke veranderingen te entameren in open systemen (sociaal, ecologisch, economisch).

Dat hiervoor een ontwikkeling van 'kuddegeest tot kosmopolitisme' nodig is, wordt in het **tiende deel** betoogd.

In het **elfde deel** is ten behoeve van een dialoog tussen culturen de symboliek van de natuurelementen – het 'vurige, aardse, stromende, luchtige en etherische' – als een 'brugtaal' geschetst, waaraan intercultureel verstaanbare symbolen van respectievelijk de hand, het oog, het hart, de spiraal en de lemniscaat zijn gekoppeld.

In het **twaalfde deel** is de symbooltaal van het Rad van interculturele levenskunst uitgewerkt als een zoektocht naar wijsheid, de Quest for wisdom, teneinde een levenskunst te ontwikkelen zich tussen verschillende culturen en tradities in te bewegen.

Het **dertiende deel** is gewijd aan oude wijsheidstradities, zoals het confucianisme en de stoïcijnse filosofie, ten behoeve van het ontwikkelen van een mondiale ethiek op basis van transculturele deugden, zoals gastvrijheid en wederkerigheid. Mede door van de historische ontmoetingen tussen culturen te leren, bijvoorbeeld langs de Noord-Zuid as. Hoe een 'derde dialogische route' te bewandelen, als alternatief voor de internationale reflex muren tussen culturen te bouwen?

In deze veertiende bijdrage aan de reeks levenskunst en levensgeluk benader ik de vraag naar wereldburgerschap vanuit historisch perspectief. De geschiedenis leert dat interculturele levenskunst en deugdethiek niet vanzelf ontstaan en dat er meer voor nodig is om geen 'botsingen' maar ontmoetingen tussen culturen te laten ontstaan. Een inspirerend voorbeeld is hoorbaar in wereldmuziek. Analoog aan deze muziekmetafoor

betoog ik dat het beluisteren van een taal van de ziel – bijvoorbeeld de symboliek van de natuurelementen en een transculturele dieptestructuur in mythen, geduid als ‘de weg van de held’ (Campbell, 2008) – een geschoold oor vraagt. In de spiegel van de geschiedenis onderzoek ik in deze bijdrage of een ontwikkeling van multi- naar inter- en transculturele verbindingen gestimuleerd kan worden door verbeeldingskracht, spel en dialoog. Een Gulden Snede van mythische beelden en verhalen openen een speelruimte – die mensen als spelers met elkaar verbindt – door juist verschillen te waarderen.

Rode draden en breukvlakken in de geschiedenis

Yulunggul, de Regenboogslang uit de ‘Game quest for wisdom’

De twee Zusters – de dochters van Moeder Aarde – stapten uit de rollende branding van de oceaan. Zij trokken door het land en plukten kruiden. De oudste droeg een kindje in een wiegje van boomschors. De jongste was in verwachting. Ze hadden beide een lange speer en doodden daarmee dieren om zich te voeden: opossums, buideldassen en varanen. De jongste Zuster baarde haar kind naast de Mirarrminapoel, waar de Yulunggul, de Regenboogslang onder water lag te slapen. Niemand mocht zich aan de dieren in zijn gebied vergrijpen.

Toen de Zusters weer op jacht gingen en daarbij in zijn poel stapten verloor een Zuster een druppel menstruatiebloed in het water. Hierdoor werd de Regenboogslang wakker en ontstak in woede. De twee Zusters probeerden hem met bezwerende gebaren te kalmeren en zijn woede te blussen. Hij strekte zich en rees op uit zijn poel. Vervaarlijk kronkelde hij alle kanten op, stond op zijn staart en torende uit tot aan de hemel. Zo ontstond er een enorme vloedgolf, die de aarde overspoelde.

De Regenboogslang stormde op de Zusters af. Deze probeerden hem nu met gezang en dans te kalmeren. Doch in zijn woede verslond Yulunggul beide zusters en hun kinderen!

De dieren van het woud waren wakker geworden en roerden zich toen zij hoorden dat de Regenboogslang de twee Zusters en hun kinderen had opgeslokt! Er staken harde winden en een langdurige moesson op. Hierdoor moest de Regenboogslang zich overgeven: hij braakte de Zusters en hun kinderen uit. Verslagen kroop hij terug naar zijn hol in Billabong en sliep in zijn poel weer in.

Naar: Scott Littleton, (2005, p. 244 e.v.)

Verhalen en mythen, rituelen en gebruiken

Zijn de gedurende eeuwen mondeling doorgegeven verhalen en mythen, rituelen en gebruiken betrouwbaar opgetekend en naverteld? Een Engelse tekst was mijn bron voor de hier geschetste samenvatting van de Aboriginal mythe over de Regenboogslang. Deze

hertelling is daarom onvermijdelijk gekleurd: eerst door het vertalen, vanuit de oorspronkelijke taal naar het Engels. Dan door mijn duidingskader van interculturele levenskunst en filosofische vragen over historische levenslessen. Het verstaan van de eigenheid van een radicaal andere cultuur vraagt een combinatie van onderzoekende kritische vermogens (het oppoetsen van de door culturele vooroordelen gekleurde brillenglanzen) met openheid en interesse voor anderen (empathische vermogens zich in verschillende ziens- en zijswijzen te verplaatsen).

Brek- en snijvlakken tussen culturen en tijdsperioden

*Het pictogram voor ether in het
Wijshedsweb – grafische
vormgeving: Louis Van Marissing*

De kunst hoe 'vreemde' volkeren en culturen te verstaan vraagt bewustzijn van de betekenis van grenzen tussen gemeenschappen in een geografisch-antropologische zin, evenals voor de breukvlakken die zich in de geschiedenis voordoen. Bijvoorbeeld wat van oudsher de overgang van prehistorie naar historie is genoemd; en de ontwikkeling van op magisch-mythische wijze levende nomadische cultuurgemeenschappen naar zich op veeteelt en landbouwgronden vestigende 'moderniserende' samenlevingen.

Geschiedenis, gezien als poging de gebeurtenissen in een samenhang te reconstrueren, toont ons niet alleen rode draden en ontwikkeling maar ook breuk- en snijvlakken tussen culturen en tijdsperioden.

Van prehistorie naar historie

In Oost en West, Noord en Zuid lijkt er een vergelijkbare ontwikkeling in de prehistorische periode te zijn geweest. Op basis van de betekenis van culturele artefacten, zoals potten en (stenen) messen, grafheuvels, monumenten en tempels, schilderijen van dierfiguren op rotsen en grotwanden – in Australië en Azië, Europa en Afrika en op de Amerikaanse continenten – tracht men de evolutie van culturen te reconstrueren. Naar men aanneemt ontstond er een religieuze, sociale en wetenschappelijke elite, die de hiërarchische ordening en het wel en wee van de gemeenschap organiseerde, bijvoorbeeld door sjamanen, een koningsgeslacht of een priesterklasse, met een bepaalde culturele *couleur locale*. Een belangrijk breukvlak in het verlengde van deze ontwikkeling is de ontdekking van het schrift, wat macht geeft aan hen die de eeuwenlang mondeling overgeleverde rituelen en verhalen met sociaal organiserende kennis (bijvoorbeeld over totemdieren, mythische verklaringen van natuurverschijnselen, sjamanistische rituelen en geneeswijzen,...) kunnen optekenen en ontcijferen. De historie, in die navolgbare zin, begint met de mogelijkheid de gebeurtenissen en de symbolisch-rituele ordening der dingen vast te leggen en te reconstrueren door middel van tekens en tekensystemen. Bijvoorbeeld: de kleitabletten van de Mesopotamische beschaving rond de Eufraat en de Tigris, de runen van Noordse volkeren, de hiërogliefen van Egypte, de pictogrammen van de Azteken.

Van matriarchale naar patriarchale culturen

Er zijn aanwijzingen dat het breukvlak in de geschiedenis van mondelinge naar schriftelijke overlevering samenging met een overgang van matriarchale naar patriarchale culturen (Frazer, 1994; Jaspers, 1983). Waar bij nomadische culturen met de jager-verzamelaars, de mannen, er een matrilineaire opvolging gebruikelijk was, ontstond er een hiërarchische ordening langs patriarchale lijnen ten behoeve van het in stand houden van families door erfopvolging van vader op zoon. Deze ontwikkeling ging hand in hand met de opkomst van diverse stadsculturen. De hindoeïstische mythen, helden- en godenverhalen werden door een priesterkaste vastgelegd, terwijl in het middellandse zeegebied de mythen en heldenverhalen van de Ilias en de Odyssee eerst eeuwenlang door verhalenvertellers van generatie op generatie waren doorgegeven en pas in de 8^e/7^e vC zijn opgeschreven, naar men aanneemt door Homerus.

Nomadentent tussen Hamadan en Kermanshah, Iran – foto Joke Koppius

Ook in andere culturen is er vanaf acht eeuwen voor onze jaartelling een overgang waarneembaar, waarbij de mondeling overgeleverde mythische, helden- en godenverhalen, magische praktijken en (offer)rituelen op perkamentrollen, bamboelatjes, kleitabletten, kerven op hout ('kerfstok'), enz. werden opgetekend. Zo zijn er parallele breukvlakken te ontdekken in de geschiedenis van orale tradities naar schrift, van een matriarchale naar een patriarchale ordening van culturen.

Een spiltijd in Oost en West

Geschetste parallellen en breukvlakken in culturele ontwikkelingen zijn ook zichtbaar als een mythologische verschuiving. De rol van de moedergodin in diverse culturen rond de Middellandse Zee – van de prehistorische Venusbeeldjes, Isis in het oude Egypte, Gaia, Demeter en Persephone in het Griekse rijk, Cybele uit Anatolië (Frygië), Tiamat uit Soemerië, ... – werd minder vooraanstaand. In verschillende culturen bestaan mythen die een overwinning beschrijven van 'hogere' goden van het licht en de lucht op aardegodinnen, met duistere 'chtonische' krachten van de aarde, chaos en vruchtbaarheid. Voordat de tempel in Delphi met de Pythia (priesteres) gewijd was aan Apollo – god van licht, orde en regelmaat – zou deze heilige plaats de Python, een slangachtige aardegodin, hebben toebehoord. Mythen vertellen hoe zij door Apollo werd verslagen.

De verschuiving in mythische en religieuze verhalen reflecteert een culturele transitie, die wel wordt aangeduid als de *Spiltijd*, een door de Zwitserse filosoof Karl Jaspers (1983) bekend geworden naam (*Achsenzeit*).

Afbeelding van Zarathoestra in de tweede vuurtempel van Kerman, Iran – foto Joke Koppius

In de spiltijd zouden er vooral sinds de 6^e eeuw vC wereldwijd door een mythische figuur, een wijze filosoof of religieuze leider (Boeddha, Lao Zi, Confucius, Socrates/ Plato) cultuurstichtende geschriften zijn

uitgesproken, opgeschreven of aan hen zijn toegeschreven.

Soms ook eerder, zelf vóór 1000 vC, zoals de Joodse profeet Mozes, de profeet van het zoroastrisme, Zarathoestra, en Homerus; maar ook later door de stichters van recentere monotheïstische religies, Abraham, Jezus en Mohammed. Vaak werden de heilige geschriften, de mythen en rituelen door een religieuze, intellectuele of sociaal-culturele elite tot een *canon* bestempeld en als machtsinstrument gehanteerd. Zo ontstonden er qua sociale ordening diverse vormen van hiërarchische samenlevingen in Oost en West, Noord en Zuid, die door de eeuwen heen hun eigenheid behielden en in relatief gescheiden cultuurgebieden leefden.

Rationalisering en de moderniteit als beschavingstype

Onder meer in het gebied rond de Middellandse Zee is er vanaf de spiltijd nog een overgang aanwijsbaar: van het geloven en navertellen van magisch-mythologische verhalen met rituelen met sjamanistische en ‘heidense’ praktijken naar het willen begrijpen van achterliggende principes en het (filosofisch en wetenschappelijk) verklaren van de werkelijkheid. Mensen stellen het nut van rituele handelingen ter discussie en gaan kritische vragen stellen. Zou het juiste offer aan de zonnegod werkelijk nodig zijn om de zon te laten opkomen? Waar vanuit een magisch-mythische beleving natuurlijke processen zich tonen als het werk van zonne-, water-, aarde- en luchtgeesten en god(inn)en, willen *filosofen* en *wetenschappers* de werkelijkheid rationeel kunnen begrijpen.

*Socrates in de tuin van Epicurus*¹

Zij luidden met een verlichtingsagenda een culturele revolutie in, gericht op het kunnen be-grijpen van de werkelijkheid en in-grijpen in de orde der dingen: niet door middel van gebeden en bezweringen (magie) maar vanuit begrip en techniek. Zo worden natuurverschijnselen steeds meer gezien als gevolg van (neutrale)

natuurkrachten en wetten. In de door Plato opgetekende filosofie van Socrates dienen mythische beelden en thema's slechts als hulpmiddel zich de filosofische vragen te kunnen visualiseren – zoals de schepping van de wereld door de Demiurg (scheppergod), het ontstaan van de huidige mens uit mythische dubbel-geslachtelijke wezens, en de grotmythe als beeld voor de verduisterde geest van de naar wijsheid strevende mens.

Uiteindelijk leidde deze zogenoemde ‘Hellenistische Verlichting’ tot de ontwikkeling van ‘de moderniteit’. Deze term duidt enerzijds een tijdsperiode van het Rationalisme aan, met name het era na de Renaissance met technologische vooruitgang en toenemende welvaart in Europa. Deze ontwikkeling ondersteunde de opkomende nationale staten in hun expansiedrift (door technologie rond scheepvaart en oorlog met uitvindingen zoals buskruit en kompas) – hand in hand met de ontdekkingsreizen en in het kielzog daarvan het koloniseren van volkeren en culturen in de zogenoemde *wingewesten* in verre werelddelen. Anderzijds verwijst de term moderniteit naar een paradigma dat aan de wetenschappelijke revoluties en het imperialisme ten grondslag ligt, het Verlichtingsdenken. Daaruit zijn de moderne natuurwetenschappen ontstaan, de industriële vooruitgang en een technische besturingswijze die het sociale weefsel in de

¹ Bron: [HUMAN-programma 'Durf te Denken'](#)

samenleving ingrijpend verandert, door bestuurlijke -, organisatie- en werkprocessen in toenemende mate te moderniseren, rationaliseren en economiseren (Brohm & Muijen, 2010).

De nieuwe wereld en breuklijnen in ‘de moderniteit’

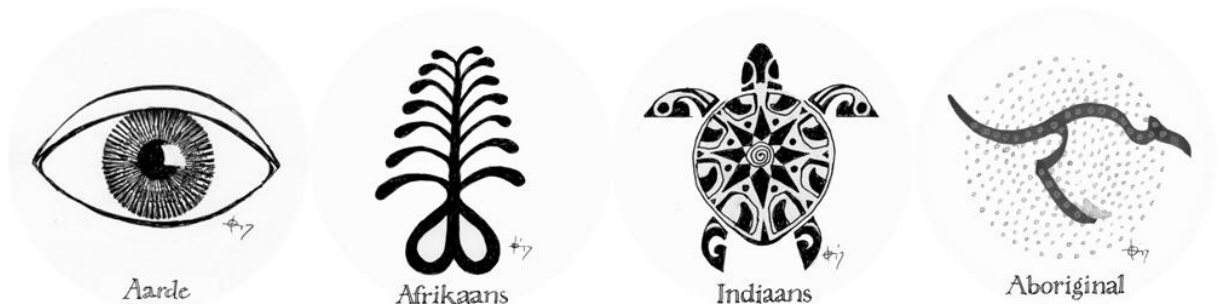
De magisch-mythische belevingswerkelijkheid van premoderne samenlevingen vertoonde ondanks culturele verschillen qua mythologie (Jaspers, 1983; Jung, 1950; 1993; Campbell, 2008) overeenkomstige patronen – in oorsprongsverhalen en heldenverhalen, die het goede leven voorspiegelen – totdat er in het kielzog van de industriële revoluties en de sociaaleconomische expansiedrift van Europa naar ‘de nieuwe wereld’ breuklijnen ontstaan.

De kolonisering betekent voor veel volkeren in Zuidelijke en Oostelijke windstreken ook een revolutionaire sprong van eeuwenlang standgehouden tribale samenlevingsvormen naar de moderniteit als een nieuw beschavingstype (Couwenberg, 2017).

De ‘moderne beschaving’ wordt door veel westerse intellectuelen als van universele geldigheid voor de gehele wereld gezien en biedt zo als een ‘exportproduct’ een legitimatie voor imperialistische machtspolitieke agenda’s.

Filosofisch gezien wordt het moderne open type samenleving gecontrasteerd met gesloten tribale beschavingsvormen, bijvoorbeeld door de wetenschapsfilosoof Karl Popper (2011). Het westen met het liberale concept van de moderniteit – dat ‘monocultureel’ uitgaat van de universaliteit van haar beginselen van rechtsstaat, democratie, markteconomie en mensenrechten – botst zowel letterlijk als filosofisch met op andere leest geschoeide visies; zoals die van Aborinal-, Maori-, Aziatische, Inuit-, Indiaanse en Afrikaanse oorsprong (lees bijvoorbeeld Achebe, 1978; Forbes, 1988, 2008). De zogenoemde wij-culturen die op deze continenten tot op de dag van vandaag deels op traditionele wijze voortleven, hechten ten opzichte van de ‘moderne’ samenleving sterker aan ecologische en sociale waarden rond het samenleven in natuurlijke, familie-, stam- en religieuze verbanden.

Geopolitieke brandhaarden en een hoopvol spoor van ‘glocalisering’

De pictogrammen voor aarde wegen in het Wijsheidsweb – grafische vormgeving: Louis Van Marissing

Het imperialisme heeft tot forse sociaaleconomische en culturele ontwrichting geleid, ook na de koloniale periode, zoals bijvoorbeeld door de Golfoorlogen. Nog duidelijker met de ‘war on terror’ als reactie op 09/11 die tot meer chaos in het Midden-Oosten leidde en het geweld van en tegen ‘IS’. Deze ‘oorlogsverklaring’ vanuit westerse allianties op een onduidelijke (‘terroristische? islamitische?’) vijand en wat zich in de smeulende en opnieuw uitbarstende en zich verspreidende conflicthaarden daarna heeft voorgedaan, kan mogelijk vanuit een ‘laat-modern’ perspectief als een ‘derde wereldoorlog’ en kantelpunt naar een andere wereldorde worden gezien.

Hoe dit ook zij, de cultuurkritische vraag lijkt legitiem en noodzakelijk: heeft de neoliberale westerse democratie haar oude waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap geofferd op het geopolitieke strijdtoneel en ingeruild voor *onvrijheid* in naam van het zeker stellen van 'veiligheid' door steeds ingenieuzere en digitalere technieken van beveiliging. Zowel uitgesproken als verborgen vormen van *intolerantie* nemen de plaats in van internationale solidariteit (uit angst de 'eigen' culturele waarden te verliezen). Het neoliberale marktsysteem laat zien dat ten gevolge van economische processen van in- en uitsluiting en monopolies op wereldschaal er in toenemende mate *ongelijkheid* ontstaat door ongelijke verdeling en sociale buitensluiting van groepen.

de draad van Ariadne uit de 'Game quest for wisdom'

De geschetste breuklijnen gaan samen met historische rode draden. In de eerste plaats lijkt het Rationalisme ook een herneming van het premoderne machtsmotief te zijn, aldus Couwenberg (2017). Dit uitte zich enerzijds in een op beheersing gerichte ontwikkeling (politiek rechts) en een emancipatoir motief (politiek links) anderzijds. Een geest van verbinding en kosmopolitisme spreekt uit het door Couwenberg opgerichte tijdschrift *Civis Mundi* (Tijdschrift voor Politieke Filosofie en Cultuur) – aanvankelijk geïnitieerd en tot 1971 onder de naam van het Oost-West instituut. Een

verschuiving van een naïef of utopisch geloof in een mondiaal burgerschapsideaal naar een reflexieve moderniteitsopvatting bespreekt Couwenberg (2016) in veel waardevolle bijdragen in het sinds 2010 digitaal geworden tijdschrift. De idee van *glocalisering* werkt hij uit als een wijs midden tussen locale en globale ontwikkelingen, tussen linkse (revolutionaire) en rechtse (op beheersing gerichte) streefrichtingen:

“De ontwikkeling van een mondiaal bewustzijn en daarop geënt mondiaal burgerschapsbesef stoelt in onze visie namelijk op een bonte verscheidenheid van culturen, sociale en politieke structuren, talen, gebruiken en religieuze tradities; op het besef derhalve dat we leven in een complexe reeks van interdependent geworden kringen van menselijke activiteit met ieder een eigen identiteit en loyaliteit, zich uitstrekkend van het subnationale (lokale en regionale) tot het topniveau van de wereldmaatschappij. Het is een besef dat we kort kunnen omschrijven als een organisch geworteld en pluralistisch geleid kosmopolitisme.” (Couwenberg, 2017).

Een kanteling naar een nieuw era?

Volgens sommige filosofen, sociologen, maatschappij- en cultuurcritici (Baudrillard, 1999; Bauman, 2011; Capra, 1991; Beck, 1992; De Wachter, 2016) leven we in een overgangsfase naar andere tijden en vormen van samenleven. Naar welk ander type samenleving we evolueren is nog moeilijk te duiden, omdat we er midden in leven. De aard van het 'laatmoderne' tijdperk 'na' het oude *moderne* era wordt met verschillende benamingen aangegeven, zoals de *New Age*, vloeibare tijden, de risico samenleving en 'borderline

times'. Deze namen duiden op verschuivingen in het sociaal-culturele weefsel die onder invloed van (kosmologische en) globaliseringsprocessen plaatsvinden.

Naast zorgelijke geweldstoename en polarisering zijn er in onze tijd ook hoopvolle ontwikkelingen bespeurbaar in de richting van inclusiviteit en duurzaamheid. Hoewel de aanduiding 'postmodernisme' – oorspronkelijk uit de architectuur en kunstgeschiedenis afkomstig – via een filosofisch en maatschappelijk debat sterk aan betekenis heeft ingeboet en een negatieve lading heeft gekregen, hoeft ze niet alleen naar een culturele nihilistische tendens te verwijzen.

De term 'postmodern' beduidt ook heel letterlijk een 'fase voorbij' de 'moderniteit' als een culturele conditie en beschavingstype, dat nog vorm moet vinden op de brokstukken van een oude wereldorde.

Betekenisvolle globale initiatieven

Zou het kunnen zijn dat er in het spoor van betekenisvolle 'glocale' initiatieven – zoals het op vertrouwen en solidariteit gestoelde (door Jaap van Leeuwen, Lars Tempelman en Haiko Liefmann opgerichte) broodfonds; buurtzorg, de door Jos Blok ontwikkelde en geleide zorgorganisatie die drijft op vertrouwen in en kundigheid van de professional, ... – er geleidelijk aan een circulaire economie en op wederkerigheid gebaseerde sociale verhoudingen gaan ontstaan? Kortom zouden dit de grondvesten voor een nieuwe sociaal-economische orde kunnen zijn? Niet door een coupe van bovenaf noch door een volksrevolutie, evenmin een biologisch of technologisch bepaald evolutionair proces, maar interdependent door middel van intercultureel vernieuwende experimenten voor een op ecologische en ethische waarden gestoelde wereldordening.

Hoe pril en fragiel de initiatieven ook zijn, lijken ze toch de voorhoede te zijn van een maatschappelijke omwenteling. In die zin zouden ze het ochtendgloren kunnen inluiden van een nieuw beschavingstype dat ontspruit uit de gezaaide zaden voor 'laatmoderne' tijden. Hieruit groeien vormen van samenspel tussen natuurlijke en culturele krachten, zoals de kunstwerken met lichtgevende algen die in de door Daan Roosegaarde ontworpen renovatie van de afsluitdijk zijn verwerkt; en het zeer verfrissend door historicus Rutger Bregman weer op de maatschappelijke agenda geplaatste idee van een basisinkomen (Bregman, 2014) en zijn eveneens spraakmakende vervolgstudie over "De meeste mensen deugen" (2019).

Koning Gjaffer' uit de 'Game quest for wisdom'

In plaats van door economische en technologische krachten opgedreven maatschappelijke versnelling, op basis van exploitatie van natuurlijk en sociaal kapitaal, bestaan genoemde initiatieven bij gratie van circulariteit, vertrouwen en wederkerigheid in sociale, economische en ecologische processen. De utopische verbeeldingskracht herkent hierin een lonkend vergezicht door een kruisbestuiving van sociaal engagement, technische innovaties, creatieve sociale broedplaatsen en utopisch denken, geïnitieerd door vrije geesten,

kunstenaren en maatschappelijke kantelaars...

Hernieuwde belangstelling voor klassieke vormen van deugdeethiek en levenskunst

Het lijkt mij opmerkelijk dat er juist in deze tijden van doorgeschoten individualisme er hernieuwde belangstelling is voor – westerse, oosterse en zuidelijke – vormen van levenskunst en deugdeethiek.

‘Ubuntu wisdom’ uit de ‘Game quest for wisdom’

Zo staat in hedendaagse dialoogtrainingen onder meer de Zuid-Afrikaanse Ubuntu-filosofie centraal met het uitgangspunt *Ik ben omdat wij zijn*: als individu wordt je identiteit voor een groot deel bepaald door de plaats en betekenis die je inneemt in de *extended family* en in de gemeenschap (de clan, de etnische gemeenschap, de sociaal-culturele groep, de economische klasse, het dorp of de stad, het vaderland, het continent, als aardebewoner).

Er ligt in die zin wijsheid besloten in (oude en nieuwe) vormen van

‘gemeenschapsdenken’, zoals het

communitarianism en de wijsheid van zogenaamde ‘wij-culturen’. Bijvoorbeeld de wijsheid dat de familie en vertrouwde rituelen van vroeger voor het individu een beschermmantel kunnen vormen, wordt in actuele sociale praktijken weer gebruikt: zoals in de culturele hulpverlening en voor diversiteitsprogramma’s in het onderwijs (Tjin a Die & Zwaan, 2015).

Inclusiviteit vanuit Indiaanse levenskunst

Ook zweethutceremonies en wijsheid uit Indiaanse culturen vinden in coaching en training praktijken opgang. Hoewel het problematisch is om van ‘de’ Indiaanse filosofie te spreken, zijn er een aantal aspecten te benoemen, die eigen lijken te zijn aan de nog traditioneel levende ‘oorspronkelijke’ bewoners van Amerika; zoals de gelijkwaardigheid van alle levende wezens op aarde, de verwantschap tussen mensen en dieren (totemisme) en een natuurlijke verbondenheid met ‘moeder aarde’:

“Wanneer wij een bizon doodden, wisten we wat we deden. We vroegen vergiffenis aan zijn geest, trachtten hem te laten begrijpen waarom we het deden, met een gebed waarin wij de beenderen eerden van degenen die hun vlees gaven om ons in leven te houden... Voor ons is het leven, alle leven, heilig.”,

aldus *Lame Deer* (in: Libbrecht, 2016, p. 166-167)

De Vlaamse filosoof Libbrecht, die het zogenaamde comparatieve model ontwikkelde om verschillende culturen met elkaar te kunnen vergelijken, interpreteert de geciteerde uitspraak als expressie van de ‘sacraliteit van de natuur’, die eigen zou zijn aan de Indiaanse filosofie: “Deze idee is niet alleen die van participatie aan het grote gebeuren dat men aarde noemt, maar is ook een vorm van inclusie, van ‘behoren tot’.”

Reinier Artist (2016), een landbouwkundig ingenieur en cultureel antropoloog die tussen twee culturen is opgegroeid in Suriname – met Hollandse en Indiaanse wortels – vertelt in zijn biografie hoe hij levenslessen van zijn grootvader meekreeg. Bijvoorbeeld over de betekenis van de mier.

‘Voor de zingeving van het bestaan van de Indiaan is de mier essentieel’: “... Als je over heilige zaken spreekt moet je een sigaar opsteken, zei grootvader Tramé altijd en hield dan een vlammetje bij een sigaar. Dat was meestal een zelf gedraaide sigaar van kruiden en planten uit het oerwoud ... Dan word ik stil, zet het licht laag en steek kaarsen aan. Maakt het uit op welke plaats we ons op moeder aarde bevinden? Mijn grootvader wordt een stem, die stroomt als de Saramacca, dan weer in een stroomversnelling dan weer rustig, maar gestaag naar haar eindbestemming, de zee en op de golven en golfjes wordt een eeuwig verhaal meedragen, te horen voor wie hoort ...”

De kunst tussen culturen en tijdspannen te verkeren...

Het weer van waarde laten zijn van oude vormen van wijsheid door het een plaats te geven in een andere sociale context van zweethutceremonies, Ubuntu-trainingen, de familie als ‘beschermmantel’, ‘storytelling’ als kunst van het verhalen vertellen, sjamanistische geneeskunst, trainingen rond het door Campbell beschreven op Oosterse en Westerse mythen gebaseerde concept van ‘de weg van de held’, orakelkunst en andere klassiek en *archaische* vormen van mythische wijsheid en rituele praktijken – vraagt van mensen enerzijds zich te verdiepen in cultureel-historische wortels van wijsheid en anderzijds de kunst ‘tussen’ culturen te verkeren en de afstand tussen *wij en zij, toen en nu* te overbruggen.

Voor het beoefenen van zo’n *nomadische* levenskunst (Rizzuto, 2014) lijkt een tweevoudige beweging nodig: eerst het ontwikkelen van een bewustzijn van de (inter-) culturele wortels en daarna het ont-wortelen (het zich dé-identificeren met een als absoluut opgevatte en van andere culturen afgeschermd ‘eigen’ cultuur). Als resultante van die dialectische beweging is er een ont-wikkelen van mono- naar multi- naar een ruimer bewustzijn mogelijk, een dynamischer en ruimer zelfbesef. Zoals voorheen de beperktere familie- en kuddegeest zich ontwikkelde naar nationale en spirituele identiteiten van grotere collectieven, zoals met de wereldreligies, is het nu nodig dat de ontwikkeling verder gaat naar Europese, inter- en transculturele ‘glocale’ identiteiten. Het installeren van een *ontmoetingsruimte* is hiertoe cruciaal, ingericht met behulp van de verbindende kracht van dialoog- en spelvormen, van creatieve processen en de kunst van verhalen vertellen: met andere woorden het *ludische* element (Huizinga, 2008) en de verbeeldingskracht (Hermsen, 2014; Muijen, 2017). Die ingrediënten lijken mij de spil te vormen voor een dialogische derde route van een *interculturele* dialoog en polyloog (Kimmerle, 2015; Rizzuto, 2014). Deze weg vooronderstelt een (hermeneutische) kunst van betekenisgeving op basis van het inzicht en de levenskunst, dat het leven zowel de pool van bepaaldheid (geworpenheid) kent, als de kant van vrijwording en levensontwerp. De kunst het eigen leven betekenis en vorm te geven vooronderstelt zowel open te staan naar de toekomst en nieuwe mogelijkheden van bevruchting tussen culturen, als het zich bewust-zijn van de eigen (inter)culturele wortels en bepalende krachten van historische processen.

Een derde route tussen naïef kosmopolitisme en machtspolitiek

In deel 13 heb ik betoogd dat er voor het laten groeien van een wereldgemeenschap meer nodig is dan een vanzelfsprekende ‘natuurlijke grondslag’ voor een kosmopolis. De geschiedenis leert dat daadwerkelijke ontmoetingen tussen culturen veelal getuigen van

reflexen van agressie en het zich terugtrekken achter het eigen nationale, culturele, etnische en religieuze muren. In dit deel verken ik, gegeven de complexe werkelijkheid en ieders sociale contexten, de route van dialoog, samenspel en verbeeldingskracht – door middel van het openen van een creatieve ruimte *tussen* historisch-cultureel bepaalde kaders – om elkaar werkelijk te ontmoeten en te kunnen putten uit oude verhalen en nieuwe bronnen van wijsheid voor het ontwikkelen van interculturele levenskunst.

‘een speelruimte’ uit de ‘Game quest for wisdom’

Die derde route zou door middel van *kringen van bekommernis* (Nussbaum, 2014) daadwerkelijk vorm kunnen krijgen. De kwesties die ons raken zijn niet alleen groot en ver weg van ons bed, maar tevens dichtbij. In locale gemeenschappen, via sociale schakels in onze netwerken komen ze binnen ieders *circle of influence*.

Doordat wij via fijnmazige sociale, economische en ecologische netwerken wereldwijd met elkaar verbonden zijn, is het op diverse wijze mogelijk als consument, burger, producent en

aardebewoner een klein begin te maken met een radicaal andere beweging dan de huidige tendens van afschermende sociaaleconomische orde en repressieve politiek; bijvoorbeeld door het bouwen van muren rond het fort Europa. Juist omdat die wending naar vrije(re) mondiale migratiestromen (vluchtelingen en arbeidsmigratie) schier onvoorstelbaar is, hebben we maatschappelijke kantelaars en visionaire politici nodig. Het ‘managen van cijfertjes’ is in vloeibare tijden juist het probleem geworden, dat olie op het vuur is van de collectieve angst voor vluchtelingenstromen. Het is de kunst die stromen niet als *tsunami* of ‘crisis’ te zien, maar als *levenselixer* en kans nieuw leven in te blazen in een ethisch geïnspireerde politiek en interculturele levenskunst.

De richting van glocalisering is prachtig in dichterlijke woorden verrat:

“... De mensen leven met de poppetjes van hun angst en noemen dat liefde. Maar liefde is anders, is een bestaan dat verandert, dat door lagen van nacht en van licht daalt of stijgt naar het langzaamste muziek maken van de tijd, ...”

Andreas (1978, p. 40)

Literatuurlijst van de gehele serie

Versie 22 april 2020

- Abma, R. e.a. (red.) (2010). *Evidentie en existentie. Evidence-based behandelen en verder ...* Tilburg: KSGV.
- Abma, T.A. (2010). *Herinneringen en dromen van zeggenschap. Cliëntenparticipatie in de ouderenzorg.* Den Haag: Boom/ Lemma uitgevers.

- Achebe, C. (1978). *Een wereld valt uiteen*. (vertaling Jan Dicker/ vertaalgroep Bergeyk) Amsterdam: Uitgeverij Maarten Muntinga BV.
- Achterhuis, H. (1988). *De markt van welzijn en geluk*. Baarn: Ambo.
- Achterhuis, H. (2006). *Utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Allen, B. (2000). *De laatste medicijnmannen*. Haarlem: Uitgeverij Schuyt & Co. Uitgevers.
- Andreus, H. (1979). *Dat licht van mij*. Haarlem: Uitgeversmaatschappij Holland.
- Arendt, H. (1958). *The Human Condition* Chicago. University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1994). *Vita Activa*. Amsterdam: Boom.
- Artist, R. (2016). *Indiaans verhaal. In de schaduw van twee beschavingen*. Zutphen: Walburg pers.
- Baanders, B. (2007). *Overgeleverd aan de toekomst. Emanuel Levinas en de Talmoed*. Budel: Damon.
- Baart, A. (2003). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- Banning, H. & Banning-Mul, M. (2010). *Narratieve begeleidingskunde. Hoe het gebroken verhaal professioneel te waarderen*. Amsterdam: uitgeverij Nelissen/ Boom.
- Baudrillard, J. (1992, 3^e druk). *De fatale strategieën*. (vertaald door Nio, M. & Vollemans, K.). Amsterdam: Uitgeverij Duizend & Een.
- Baudrillard, J. (1999). *Fatal strategies*. London, UK: Pluto Press.
- Bauman, Z. (2011). *Vloeibare tijden, Leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London, UK: Sage.
- Beck, U. (2001). *De wereld als risicosamenleving*. Amsterdam: Van Gennip.
- Becker, M. & van Tongeren, P. (2009.) *Sprekende werken. Over de ethische zeggingskracht van literatuur*. Budel: Damon.
- Berk, Tjeu van den (2003, 4^e druk). *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Zoetermeer: Meinema.
- Berselaar, V. van den (2009). *Bestaansethiek. Normatieve professionalisering en de ethiek van identiteits-, levens- en zingevingsvragen*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Bloch, E. (1955). *Das Prinzip Hoffnung*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Bohm, D. (1980). *Wholeness and the Implicate Order*. London: Routledge.
- Braidotto, R. (1991). *Beelden van de leegte*. Kampen: Kok Agora.
- Bregman, R. (2014 a). Geraadpleegd op 14-09-2014 van [Beste-Diederik-Samsom-gaan-we-nog-iets-zien-van-uw-vooruitgangsgeloof](#).
- Bregman, R. (2014 b). *Gratis geld voor iedereen: En nog vijf grote ideeën die de wereld kunnen veranderen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen. Een Nieuwe geschiedenis van de mens*. Amsterdam: De Correspondent.
- Brohm, R. & Muijen, H. S.C.A. (2010). Leven in organisaties: een kunst! – Een kritiek op de zelfgenoegzame redelijkheid in organisaties. *Filosofie* 20 (1) 45-50; Participatie en nabijheid als kwaliteiten van afstemming en samenwerking. *Filosofie* 20 (2) 50-55; Zelfwording tussen de bedrijven door: levenskunst in organisaties als medley. *Filosofie* 20 (3), 49-54.
- Brohm, R. & Muijen, H. S.C.A. (2017). Art dialogue methods: phronèsis and its potential for restoring an embodied moral authority in local communities, *British Journal of Guidance & Counselling*, DOI: 10.1080/03069885.2017.1413170.
- Brohm, R. (2005). *Polycentric Order in Organizations. A dialogue between Michael Polanyi and IT-consultants on knowledge, morality and organization*. Rotterdam: Erasmus University Press.
- Buber, M. (2003). *Ik en Jij*. (vertaling Marianne Storm). Utrecht: Uitgeverij Bijleveld.

- Bulhof, Ilse N. (1988). *Darwins Origin of Species: Betoverende wetenschap. Een onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap*. Baarn: Ambo.
- Bulhof, I. N., Poorthuis, M., Bhagwandin, V. (2003). *Mijn plaats is geen plaats. Ontmoetingen tussen wereldbeschouwingen*. Kampen: Klement/ Pelckmans.
- Campbell, J. (2008). *The Hero with a Thousand Faces*. Novato, California: New World Library.
- Capra, F. (1991). *Het keerpunt. Wetenschap, samenleving en de opkomst van de nieuwe cultuur*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Carp, A. (2008). De verspreiding van de Soefi Boodschap. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. September 2008.
- Carp, A. (2011). Gedachten over de doelstellingen van de Soefi Beweging. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. Maart 2011.
- Chong, W.-L. (2016). *Filosofie met de vlinderslag. De daoïstische levenskunst van Zhuangzi*. Budel: Damon.
- Coelho, P. (2004). *De Alchemist*. Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Coenen, B. (2008). *Het verborgen lijden in organisaties. Een pleidooi tegen de aanpassing*. Barneveld: Uitgeverij Nelissen.
- Coenen, B. (2009). *Schuren, knutselen en schooieren*. Barneveld: Uitgeverij Nelissen.
- Coenen, B. (2013). *Coaching de oorlog verklaard! Een driedimensionale benadering van denken en handelen bij begeleiding en verandering*. Rotterdam: 2010 Uitgevers.
- Coudert, A. (1984). *Alchemie. De steen der wijzen*. Deventer: Uitgeverij Ankh-Hermes.
- Couwenberg, S.W. (2011). *Tijdsein. Peiling en perspectief van deze tijd*. Soesterberg: Uitgeverij Aspect BV p. 225-226.
- Couwenberg, S.W. (2016). Globalisering als alternatief van globalisering geraadpleegd op 07-09-2016 van *Civis Mundi*, nr. 39.
- Couwenberg, S.W. (2017). Kort begrip van de moderniteit als nieuw beschavingstype (II). Grondslagen moderniteit. Geraadpleegd op 09-11-2017 van *Civis Mundi*, nr. 52.
- Daily Telegraph (2017). Geraadpleegd op 2017-08-22 van [Footballer-among-parents-walked-out-from-northern-beaches-school-play-on-stolen-generation](#).
- De Verleiders (2014). "Door de bank genomen". Geraadpleegd op 11-04-2018 op www.youtube.com/watch?v=VPCfXkxMNCQ.
- Derrida, J. (1989). *De stem en het fenomeen*. Baarn: Ambo.
- Derrida, J. (1991). *Of spirit. Heidegger and the question*. Chicago/ London: University of Chicago Press.
- Devisch, I. (2016). *Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven*. Amsterdam/ Antwerpen: De Bezige Bij.
- Dijksterhuis, E.J. (1985). *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dohmen, J. (2008 a). *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Dohmen, J. (2008 b). *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo.
- Dohmen, J. (red). (2008 c). *Over Levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo.
- Draaisma, D. (2013). *De dromenwever*. Groningen: Historische uitgeverij.
- Duintjer, O.D. (1988 a). *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant. Over aard, grenzen en alternatieven van het rationeel-empirisch bewustzijn*. Baarn: Ambo.

- Duintjer, O.D. (1988 b) Romdom metafysica. Over 'transcendentie' en de dubbelzinnigheid van metafysica. Amsterdam: Boom.
- Duintjer, O.D. (2002) *Onuitputtelijk is de waarheid*. Budel: Damon.
- Ellul, J. (1989-12). Interview Over *het verraad van de techniek*. Geraadpleegd op 2019-06-17 van naturearteducation.org/R/Interviews/Ellul1
- Ende, T. van den (2011). *Waarden aan het werk: Over kantelmomenten en normatieve complexiteit in het werk van professionals*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Es, R. van (2009). *Veranderdiagnose. De onderstroom van organiseren*. Deventer: Kluwer.
- Ewijk, H. van (2014). *Omgaan met sociale complexiteit. Professionals in het sociale domein*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ewijk, H. van., & Kunneman, H. (2013). *Praktijken van normatieve professionalisering*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Forbes, J.D. (1988). *Black Africans and Native American: color, race, and caste in the evolution of red-black peoples*. Oxford/ New York: Basil Blackwell.
- Forbes, J.D. (2008). *Columbus and other cannibals*. New York: Seven Stories Press.
- Forstatter, M. (2001). *Leven in het heden. Overpeinzingen van een Romeinse keizer Marcus Aurelius*. 's-Gravenhage: Rainbow Pockets.
- Foucault, M. (1986). *De geboorte van de kliniek: Een archeologie van de medische blik*. Nijmegen: SUN.
- Frazer, J. (1994). *The Golden Bough. A study in magic and religion*. Hertfordshire: Wordsworth Reference.
- Fromm, E. (1972). *De angst voor vrijheid: De vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme*. Utrecht: Bijleveld.
- Fromm, E. (2010). *Dromen, sprookjes, mythen. Het verstaan van een vergeten taal*. Utrecht: Bijleveld.
- Fry, S. (2018). *Mythos. De Griekse mythen herverteld*. (vertaald door Henny Corver, Ineke van den Elskamp, Pon Ruiters en Frits van der Waa). Amsterdam: Thomas Rap.
- Gadamer, H-G. (2010). *De actualiteit van het schone – Kunst als spel, symbool en feest*. Amsterdam: Boom Kleine Klassieken.
- Gebser, J. (1978). Ursprung und Gegenwart der Geschichte in *Gesamtausgabe*, Bd. 1 & 2. Schaffhausen: im Novalis Verlag.
- Hadot, P. (2004). *Filosofie als een manier van leven*. Amsterdam: Ambo.
- Halsema, F. (2018). *Macht en verbeelding*. Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat.
- Han, Byung-Chul (2014). *De vermoeide samenleving. De transparante samenleving. De terugkeer van Eros*. Amsterdam, Uitgeverij Van Gennip.
- Han, Byung-Chul (2015). *De vermoeide samenleving*. Amsterdam: Van Gennep
- Heidegger, M. (1927, 1984). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Harari, Y.N. (2018 a). *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid*. (Vertaling Inge Pieters). Amsterdam: Uitgeverij Thomas Rap.
- Harari, Y.N. (2018 b). *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst*. (Vertaling Inge Pieters). Amsterdam: Uitgeverij Thomas Rap.
- Haraway, D.J. (1991). *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century. Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. London: Routledge.
- Hart, W. & Buiting, M. (2012). *Verdraaide organisaties. Terug naar de bedoeling*. Alphen aan den Rijn: Vakmedianet Management BV.
- Heaven, R. (2009). *The Hummingbird's Journey to God: Perspectives on San Pedro, the Cactus of Vision*. Winchester UK, Washington USA: O Books.
- Heidegger, M. (1984). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Heidegger, M. (1986). *Unterwegs zur Sprache*. Tübingen: Verlag Gunther Pfullingen Neske.

- Hermsen, J. J. (2009). *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Hermsen, J. J. (2014). *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid*. Utrecht/ Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Hermsen, J. J. (2019). *Het tij keren. Met Rosa Luxemburg en Hannah Arendt*. Amsterdam: Prometheus, Nieuw Licht.
- Hillesum, E. (1986). *Etty: De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*. (Klaas A.D. Smelik, red) Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Hobbes, T. (1983). *Leviathan*. Amsterdam: Boom.
- Hoffman, E. & Verdooren, A. (2018). *Diversity competence. Cultures don't meet, people do*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Holitzka, M. & Remmert, E. (2004). *Systemische organisatieopstellingen. Conflicten oplossen in en op het werk*. Katwijk: Panta rhei.
- Hoogcarspel, E. (2016). *Het Boeddha-fenomeen. Naar een westers boeddhisme*. Leusden: ISVW uitgevers.
- Houts, G. van (2016). *Door de bank genomen*. Amsterdam/ Antwerpen: Q.
- Huizinga, J. (2008). *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press/ Athenaeum Boekhandel Canon.
- IJsseling, S. (1990). *Mimesis: over schijn en zijn*. Amsterdam: Ambo.
- Isaacs, J. (red) (1984). *Australian Dreaming. 40.000 years of Aboriginal History*. Sydney/ Auckland/ London/ New York: Lansdowne Press.
- Janssens, U. (2009). *De heidenen. Riten, culten en religie in de Lage Landen. Van oertijd tot het christendom*. Tiel: Lannoo uitgeverij.
- Jaspers, K. (1983). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München/ Zürich: Piper & Co Verlag.
- Jaspers, K.T. (1919). *Psychologie der Weltanschauungen*. Berlijn: Springer.
- Jorna, T. & Voois, W. (2014). *Onmetelijke eenzaamheid. Eenzaamheid als mogelijkheid tot zelfwording en zinvinding*. Delft: Eburon.
- Jung, C.G. (1950). *Gestaltungen des Unbewussten*. Zürich: Rascher.
- Jung, C.G. (1993). *Symboliek van de Mandala. Beelden uit het onbewuste* (vert. Vries, P. de) Rotterdam: Lemniscaat.
- Kant, I. (1997). *Fundering voor de metafysica van de zeden*. Amsterdam: Boom.
- Kaptein, M. (2011). *Waarom goede mensen soms de verkeerde dingen doen. 52 bespiegelingen over ethiek op het werk*. Amsterdam/ Antwerpen: uitgeverij Business Contact.
- Kerckhove, van C. & Heyvaert, E. (2016). *Van de wereld. Filosofische reisimpressies van gebruiken, rituelen en sjamanisme*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Kessels, J. (1999). *Geluk en wijsheid voor beginners. Inleiding in de kunst van het filosoferen*. Amsterdam: Rainbow Pockets.
- Kessels, J., Boers, E. & Mostert, P. (2002). *Vrije ruimte. Filosoferen in organisaties*. Amsterdam: Boom.
- Khan, I. (1994). *De religie van het hart. De eenheid van religieuze idealen*. Katwijk aan Zee: uitgever Panta Rhei.
- Kierkegaard, S. (1995). *Over het begrip ironie*. Meppel/ Amsterdam: Boom.
- Kimmerle, H. (1991). *Philosophie in Afrika – Afrikanische Philosophie*. Frankfurt/ New York: Edition Qumran Campus Verlag.
- Kimmerle, Heinz (2015) *Interculturele filosofie. Een studieboek*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Kisner, W. (2017). The Medial Character of Interdisciplinarity: Thinking in the Middle Voice. *Issues in interdisciplinary studies*. No. 35, pp. 29-52.
- Klaver, J. (2015). *De mythe van het economisme*. Amsterdam: De Bezige Bij.

- Kleinlugtenbelt, D. (2007). *Mensbeelden en levenskunst. De mens en de kunst het eigen leven vorm te geven*. Budel: Damon.
- Klever, W.N.A. (1986). *Spinoza. Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Amsterdam: Ambo.
- Koplant, R. (1999). *Geluk is gevaarlijk*. Amsterdam: uitgeverij Muntinga Pockets i.s.m. G.A. van Oorsschot, Rainbow Pockets.
- Kroesen, O. (2008). *Leven in organisaties. Ethiek, communicatie, inspiratie*. Vught: Skandalon.
- Kuijpers, M. & Meijers, F. (2009). *Studieloopbaanbegeleiding in het hbo: mogelijkheden en grenzen*. Den Haag: Haagse Hogeschool.
- Kundera, M. (2004, vert. Jana Beranová). *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan*. Baarn: Ambo Anthos.
- Kunneman, H. (1996). *Van theemutscultuur naar walkman-ego*. Meppel: Boom.
- Kunneman, H. (1998). *Post-moderne moraliteit*. Amsterdam: Boom.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Kwee S.-L. (1966). *Denken met de rechterhand. Een poging tot metasystematische explicatie*. Amsterdam: J.M Meulenhoff.
- Laar, W. van de (2015). *De Upanishads*. (Vertaald en toegelicht door Wim van de Laar). Hilversum: Uitgeverij Nachtwind.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago/ London: University of Chicago Press.
- Leeuw, K.L. van der (2010). *Confucianisme, Een inleiding in de leer van Confucius*. Amsterdam: Ambo.
- Leijen, A. (2004). *Profielen van Ethiek. Van Aristoteles tot Levinas*. Bussum: uitgeverij Coutinho.
- Lemaire, T. (1976). *Over de waarde van culturen. Een inleiding in de cultuurfilosofie*. Baarn: Ambo-Herdruk.
- Lemaire, T. (1986). *De indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe Wereld*. Baarn: Ambo.
- Leopold, M. (1976). *Vervoeging van zijn*. Baarn: Bosch & keuning, Seismogram-reeks.
- Lessing, G.E. (1979). *De opvoeding van de mensheid*. (Ingeleid, vertaald en geannoteerd door dr. J. Serna Wieland). Baarn: Het Wereldvenster.
- Levinas, E. (1989). *De tijd en de ander*. Baarn: Ambo.
- Libbrecht, U., Kimmerle, H. & Janssens, E. (red). (2016). *Filosofie zonder grenzen*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Lommel, P. van (2009). *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna dood ervaring*. Utrecht: Ten Have.
- Luyendijk, J. (2011). *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*. Amsterdam: Atlas contact.
- Lyotard, J-F (1988). *Het postmoderne weten*. (vertaling Cécile Janssen en Dick Veerman). Kampen: Kok Agora.
- Lyubomirsky, S. (2008). *De maakbaarheid van het geluk. Een wetenschappelijke benadering voor een gelukkig leven*. Amsterdam: uitgeverij Archipel.
- Machiavelli N. (1983). *De vorst*. Amsterdam: J.H. De Bussy.
- Marr, B. (2017). *A complete Beginners Guide to Blockchain*. Geraadpleegd op 09-05-2018 van [A-complete-beginners-guide-to-blockchain](#)
- Maslow, A. (1964). *Religions, Values, and Peak Experiences*. Columbus: Ohio State University.
- McIntyre, A. (1984). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.
- Meijers, F. (red). (2012). *Wiens verhaal telt? Naar een narratieve en dialogische loopbaanbegeleiding*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.

- Meijers, F., Kuijpers, M., Mittendorff, K. & Wijers, G. (2014). *Het onzekere voor het zekere*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Mintzberg, H. (1998) *Organisatiestructuren*. Schoonhoven: Academic Service.
- Moerland, Bram (1992) *Schatgraven in Nag Hammadi. Een inleiding tot de gnostiek*. Den Haag: Synthese Mirananda.
- Moor, M. (2012). *Tussen de regels. Een esthetische beschouwing over geweld van organisaties*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.
- Morgan, G. & Burrell G. (1979). *Sociological Paradigms and Organisational Analysis*. London: Heinemann.
- Morgan, G. (1986). *Images of Organisations*. Thousand Oaks: Sage.
- Muijen, H.S.C.A. (2001). *Metafoor tussen magie en methode. Narratief leren in organisaties en therapie*. Kampen: Kok Agora.
- Muijen, H. S.C.A., Appel, G., Cock Buning, T. de (red). (2004). *Hoe word je wijzer als je ruim denkt?* Amsterdam: VU uitgeverij.
- Muijen, H. S.C.A. (2007). “Het innerlijk kompas: worden wie je bent! Levenskunst voorbij fundamentalisme en relativisme” in: Roothaan, A. & Saane, J. van, (red). *Wat is Wijs? Reflecties op spirituele vorming*. Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Muijen, H. S.C.A. (2009). “Het innerlijk kompas” in: *Supervisie en Coaching*, 26, 2-2009, 65-88.
- Muijen, H. S.C.A. (2010). [Mens, ken je Zelf](#) [spel] Weesp: Thymia/QFWF.
- Muijen, H. S.C.A. (2011 a). “Levenskunst als basis voor begeleiding” in: *Supervisie en Coaching*. (28), 3-2011, 103-121.
- Muijen, H. S.C.A. & Van Marissing, L. (2011 b). ‘iets’ maken. *Beeldend werken nader bekeken*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Muijen, H. S.C.A. (2012). [Wat is de kwestie? – Wat is de kwestie!](#) [spel] Weesp: Thymia/QFWF.
- Muijen, H. S.C.A. (2014). De narrige levenskunstenaar als begeleidingskundige. in: *Tijdschrift voor Begeleidingskunde* 3 (2) 28-37.
- Muijen, H. S.C.A. (2016). [Game Quest for wisdom](#), een Intercultureel Rad voor levenskunst. [spel] Weesp: Thymia/QFWF.
- Muijen, H. S.C.A. (2017). Morele verbeeldingskracht in reflectie. In: Meijers, F. & Mittendorff, *Zelfreflectie in het hoger onderwijs*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant, pp.109-145.
- Muijen, H. S.C.A. & Brohm, R. (2017). Art dialogue methods: phronèsis and its potential for restoring an embodied moral authority in local communities. In: *British Journal of Guidance & Counselling*. To link to this article: <https://doi.org/10.1080/03069885.2017.1413170>.
- Muijen, H. S.C.A. (2018). Culturen ontmoeten elkaar niet - of toch wel? Belangrijke stap voorbij het vrijblijvende multiculturalisme. In: *Civis Mundi digitaal*. nr. 63.
- Müller, L. F. (2013). *Religion and chieftaincy in Ghana. An explanation of the persistence of a traditional political institution in West Africa*. Zürich/ Berlin: LiT Verlag.
- Nietzsche, F. (1982). *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. Stuttgart: Reclam.
- Nietzsche, F. (1984 a). Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik. *Werke I* Ulm: Ullstein Materialien.
- Nietzsche, F. (1984 b). Also sprach Zarathustra. *Werke II*; Ulm: Ullstein Materialien.
- Nietzsche, F. (1984 c). Jenseits von Gut und Bose; Zur Genealogie der Moral. *Werke III*. Ulm: Ullstein Materialien.
- Nietzsche, F. (1984 d). Die fröhliche Wissenschaft. In: *Werke II*; Ulm: Ullstein Materialien.
- Nussbaum, M. (2001). *De breekbaarheid van het goede. Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur*. Amsterdam: Ambo.

- Nussbaum, M. (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo.
- NVAO (2015). Geraadpleegd op 22-09-2015 van [Herbeoordeling master Begeleidingskunde](#).
- Obama, B. (2015). *Speech for the African Union*, geraadpleegd op 18-08-2015, van [Remarks by President Obama to the People of Africa](#).
- Oosterling, H. (2002). De mens als medium der media. Radicalisering van een middelmatig denken. In: Mul, J. de (red). *Filosofie in cyberspace*. Kampen: uitgeverij Klement, 291-329.
- Plato (vert. X. de Win, 1980). De staat. In: *Verzameld Werk III*. Baarn: Ambo.
- Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension* London: Routledge & Kegan Paul.
- Pollak, K. (2007). *As it is in Heaven*. [film] Quality Film Collection. Dvd DS91830.
- Popper, K. (2011). *The Open Society and Its Enemies*. Oxford: Taylor & Francis Ltd.
- Prins, A.W. (2007). *Uit verveling*. Zoetermeer: Klement.
- Quispel, G. (red.). (1992). *De Hermeneutische Gnosis in de loop der eeuwen. Beschouwingen over de invloed van een Egyptische religie op de cultuur van het westen*. Baarn: Tirion.
- Rabbi Nachman van Bratslav (2000). *Grenzeloos vertrouwen*. Den Haag: Servire.
- Ricoeur, P. (1975). *La métaphore vive*. Paris: Du Seuil.
- Rizzuto, G. (2014 a). *Mediale levenskunst, een interculturele polyloog*. Brussel: ASP.
- Rizzuto, G. (2014 b). Joep Dohmen en het echeq van de (westerse) levenskunst. in: *Civis Mundi*. (26) (thema 11).
- Rizzuto, G. (2016). Het actuele belang van interculturele filosofie. Pleidooi voor een centrale rol ervan in de wijsbegeerte. in: *Civis Mundi*. 36 (thema 1.1).
- Rizzuto, G. (2018-03). Bergen en Rivieren. Geraadpleegd op 2019-03-13 van [wijsheidsweb-quest for wisdom](#).
- Roemi (2002). *Liefde is de weg. Kwatrijnen van Djelal-oed-din Roemi*. Utrecht/ Antwerpen: Servire.
- Ronde, de M.A. (2005). Geraadpleegd op 11-11-2015 van [Trage vragen in een snelle wereld](#).
- Ronde, M.A. de & Gronouwe, J. (2013). Stilte in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige. In: *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 2 (3) 2-14.
- Ronde, M.A. de (2015). *Speelruimte voor ervaring en reflectie. Een praktijkgericht onderzoek naar het gebruik van spel in begeleidingssituaties*. Delft: Eburon.
- Ryle, G. (1990). *The Concept of Mind*. Aylesbury: Penguin Books.
- Sartre, J-P. (1965). *Esquisse d'une théorie des émotions*. Paris: Hermann.
- Sartre, J-P. (1988). *La transcendance de l'égo*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Scharmer, C.O. (2008). *Theory U: Leading from the Future as it Emerges*. San Francisco: Berret-Koehler Publishers.
- Schiller, F. (1949). *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*. Göttingen-Hamburg: Verlag Offentliches Leben.
- Schiller, F. (1994). *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. Kampen: Agora.
- Schiller, F. (2009). *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. Amsterdam: Octavo publicaties.
- Schmid, W. (2001). *Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven*. Amsterdam: Ambo.
- Schmid, W. (2008). *Geluk. En waarom het niet het belangrijkste in het leven is*. Amsterdam: Ambo.
- Scott Littleton, C. (red). (2005). *Mythologie. Een geïllustreerde geschiedenis van mythen en verhalen uit de gehele wereld*. Kerkdriel: Librero.
- Sloterdijk, P. (2005). *Sferen*. Amsterdam: Boom.

- Smeyers, P. en Lemmen, W. (1995). Het project van Charles Taylor, Over authenticiteit en de oorsprong van het moderne 'morele zelf'. in: *Ethische perspectieven*. 5 (1) 9-23.
- Smit, A. (2011). De gnostici en hun worsteling met goed en kwaad. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. maart 2011.
- Spinoza (1997). *Theologisch-Politiek Traktaat*. (vert. F. Akkerman). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Spinoza, B. (1979). *Ethica*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Spinoza, B. (1986). *Verhandeling over de verbetering van het verstand*. (Ingeleid en vertaald door Klever, W.). Baarn: Boom, wijsgerig.
- Stemerding, R. (2015). 'Presentie' of 'waar de schildpad wel komt'. [opdracht Organisatie-Ethiek]. Masteropleiding Begeleidingskunde, Hogeschool Rotterdam, Rotterdam.
- Stralen, G. van & Gude, R., (red). (2012). *En denken! Bildung voor leraren*. Leusden: ISVW Uitgevers.
- Taylor, Ch. (2006). *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (2009). *De Malaise van de Moderniteit*. Kampen: Ten Have.
- Tegenlicht (2012-07-17). Geraadpleegd 10-01-2012 [vpro-tegenlicht-gaat-over-cleantech](#).
- Tjin a Die, K. & Zwaan, I. (2015). *Beschermjassen op school. Aandacht voor verschil in het onderwijs*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Tongeren, P. van (2007). *Acht colleges 'Geschiedenis van de ethiek'* [op CD].
- Tongeren, P. van (2009). "Over de oorsprong en het kwaad in Griekse en joodse oorsprongsverhalen." in: Becker, M. & Tongeren, P. van (red) *Sprekende werken. Over de ethische zeggingskracht van literatuur*. Budel: Damon.
- Tongeren, P. van (2014). *Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdeethiek en levenskunst*. Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Uden, R. van & Pieper, J. (red). (2012). *Ritualiteit tussen heil en heling*. Tilburg: KSGV.
- Velde, J. van (2010). *De Grote Zaal*. Stg. CPNB Nederland leest.
- Verbeeck, Ph. (2007). *Het taoïstisch denken van Lao Tzu*. Leuven/ Voorburg: Acco.
- Vermaak, H. (2009). *Plezier beleven aan taaie vraagstukken. Werkingsmechanismen van vernieuwing en weerbaarheid*. Deventer: Kluwer.
- Vermeulen, B. (1983). Geraadpleegd op 29-09-2015 van [De betekenis en ontwikkeling van het woord parrèsia](#).
- Verplaetse, J. (2008). *Het morele instinct. Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Visser, G. (2015). *Oorsprong & vrijheid*. Amsterdam: Sjobbolet.
- Vroon, P. & Draaisma, D. (1985). *De mens als metafoor*. Baarn: Ambo.
- Wachter, D. De (2016 a, 30^e druk). *Borderline times. Het einde van de normaliteit*. Leuven: Lannoo Campus.
- Wachter, D. De (2016 b). *De Wereld van De Wachter*. Leuven: Lannoo Campus.
- Waterman, K-J, Jacons, J. & Gehring, Ch.T. (2009). *Indianenverhalen. De vroegste beschrijvingen van Indianen langs de Hudsonrivier (1609-1680)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Watts, A.W. (1976). *Zen-Boeddhisme. Oorsprong en historische achtergrond grondbeginselen en beoefening*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Weick, K.E. (1995). *Sensemaking in Organisations*. Thousand Oaks: Sage.
- Wessels, A. (2001). *Islam verhalenderwijs*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Wierdsma, A. (2015). Geraadpleegd op 08-09-2015 van [Leren 'tussen de neuzen'](#).

- Wierdsma, A.F.M. & Swieringa J. (2011). *Lerend organiseren en veranderen*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Wijffels, H. (2012). Een mutatie in Sociale Relaties. *Tijdschrift voor Coaching* (4) 8-10.
- Willemsen, M. (1997). *Kluizenaar zonder God*. Amsterdam: Boom.
- Wit, H. F. de (1998). *De lotus en de roos. Boeddhisme in dialoog met psychologie, godsdienst en ethiek*. Kampen: Kok Agora; Kapellen: Pelckmans.
- Wit, R. de & Hees, van S.J. (2010). Het enneagram als weg om jezelf beter te leren kennen. In: *De Soefigedachte*. Uitgave van de Soefi Beweging Nederland en Vereniging Soefi-Contact. Juni 2010.
- Wittgenstein, L. (1977). *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Tasschenbuch Wissenschaft.
- Wolbink, R. (2013). *Het coachvak binnenste buiten. Een filosofisch perspectief*. Amsterdam: Uitgeverij Boom/ Nelissen.
- Wolswijk, D. (2015). *Achter alle regels is een oneindige en niet vastgestelde verantwoordelijkheid*. [opdracht Organisatie-Ethiek]. Masteropleiding Begeleidingskunde. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.

De complete literatuurlijst van deze serie is via [levenskunst-en-levensgeluk-literatuur](#) te vinden.